

Юліана Юріївна Савченко,
практичний психолог
сектору «Соціалізація обдарованої дитини»
відділу проектування розвитку обдарованості
Інституту обдарованої дитини НАПН України,
м. Київ, Україна

УДК 159.922: 37.015.3

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ СУПРОВІД ОБДАРОВАНОЇ ДИТИНИ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ У ПРОФЕСІЙНОМУ ТА ОСОБИСТІСНОМУ САМОВИЗНАЧЕННІ

В статті розглядаються питання психолого-педагогічного супроводження одареного ребенка подросткового віку в професійному та особистісному самоопределенні.

Ключевые слова: одаренний ребенок, психолого-педагогічне супроводження, ученики подросткового віку, професійне самоопределення, особистісне самоопределення.

The article deals with the psychological and educational support of gifted child adolescence in professional and personal self.

Key words: gifted child, psychological and pedagogical support, teenage students, professional self, personal self-determination.

Представник гуманістичної психології К. Роджерс визначив ідею діяльності з обдарованими дітьми так: «якщо сучасне суспільство не буде мати людей, здатних реагувати на найменші зміни у суспільному розвитку, ми можемо загинути, і це буде та ціна, яку ми заплатимо за відсутність креативності» [10].

Звісно, більш умотивованим соціальним інститутом щодо винайдення механізмів виховання талановитих, творчих особистостей є освіта. Згідно з національними інтересами України, яка проходить непростий шлях стратегічного самовизначення, завдання розроблення методологічних засад виявлення, розвитку та підтримки обдарованих дітей постає як більш пріоритетне.

Складність цього завдання щодо створення відповідних прикладних програм для діяльності в умовах ЗНЗ школи полягає у розумінні небезпеки усіченого варіанту психолого-педагогічного супроводу обдарованої особистості, коли особистість розглядається як об'єкт зусиль фахівців, на якому зосереджуються розвивальні впливи.

У контексті життєтворчої освітньої парадигми обдарованість постає вищим суб'єктом вмотивованим проявом у внутрішньому та зовнішньому просторах життєдіяльності особистості, природних талантів і здібностей. Тому, психолого-педагогічний супровід обдарованої дитини постає актуальною проблемою на сучасному етапі.

Супровід у педагогічній науці розуміють як діяльність, що забезпечує створення умов для прийняття суб'єктом розвитку оптимального рішення в різних ситуаціях життєвого вибору [4]. У психології супровід розглядається як система професійної діяльності, що забезпечує створення умов для успішної адаптації людини до умов її життєдіяльності. Успішно організований супровід допомагає людині увійти в ту «зону розвитку», що була недоступна [3].

Важливим аспектом супроводу є відносини. Позитивні відносини вчителів та учня впливають на реалізацію інтелектуальних можливостей дитини, тому необхідно формування або відновлення особливого типу відносин «дорослий – дитина», що гарантують дитині доброзичливе прийняття, підтримку та допомогу. Це особлива культура підтримки та допомоги дитині у розв'язанні завдань навчання і розвитку.

Аналіз літератури показав, що психолого-педагогічний супровід можна розглядати в декількох аспектах, як:

- професійну діяльність педагога-психолога, здатного надати допомогу та підтримку в індивідуальній освіті дитини;
- процес, що містить комплекс цілеспрямованих послідовних педагогічних та психологічних дій, що допомагають учню здійснити моральний самостійний вибір у процесі розв'язання дитиною освітніх завдань;

- *взаємодія* супроводжувального та супроводжуваного;

- *технологію*, що містить послідовність етапів діяльності вчителя, психолога та інших фахівців щодо забезпечення навчальних досягнень учнями;

- *систему*, що характеризує взаємозв'язок та взаємозумовленість елементів (цільового, змістовного, процесуального та результативного).

Метою психолого-педагогічного супроводу є розвиток індивідуальних сфер дитини (мотиваційної, когнітивної, емоційної, вольової, дієво-практичної, сфери саморегуляції, екзистенціальної).

Психолого-педагогічний супровід виконує такі *функції*:

- навчання вчитися (навчити працювати з підручником, додатковою літературою, писати конспекти, складати опорні сигнали, слухати та чути, задавати питання тощо);

- соціалізація (формування норм поведінки, прийнятих у певному соціумі та навичок спілкування з однолітками, дорослими тощо);

- цілепокладання (формування навичок визначати цілі, добирати прийнятні засоби для їхньої реалізації, бачити себе в соціумі сьогодні та на перспективу тощо);

- корекція, якщо це необхідно;
- навчання раціональної організації діяльності;
- профорієнтація та допомога у професійному самовизначенні;

- допомога підлітку у розв'язанні особистих проблем;

- навчити піклуватися про власне здоров'я;
- формування готовності до продовження освіти.

Суть ідеї психолого-педагогічного супроводу – це комплексний підхід до розв'язання проблем розвитку. Психолого-педагогічний супровід освітньої діяльності завжди персоніфіковано та спрямовано на конкретного учня, навіть, якщо учитель працює з групою.

Психолого-педагогічний супровід – це цілісний та безперервний процес вивчення особистості учня, її формування, створення умов для самореалізації у сферах діяльності, адаптації в соціумі на вікових етапах навчання, здійснюваний суб'єктами виховного і освітнього процесів у ситуаціях взаємодії. Цю систему професійної діяльності психолога спрямовано на створення соціально-психологічних умов для успішного навчання та психологічного розвитку дитини у ситуаціях шкільної взаємодії. Це «метод, що забезпечує створення умов для прийняття учнем оптимальних рішень у ситуаціях життєвого вибору, особливо під час визначення профілю навчання» [8].

Практико-орієнтованим завданням ідеї супроводу стає внесення в освітній процес засобів, що допомагають дітям та підліткам «відкривати» себе в різних видах діяльності, входження учня в складно організований, широкий соціокультурний простір (у т. ч. через входження у світ професійних субкультур), сприйняття ним навколишнього світу через призму власних цінностей. Завдання педагога-психолога –

виявити суб'єктивні та об'єктивні перешкоди, з якими стикається учень у процесі цієї складної діяльності та допомогти у самостійному вирішенні.

Без *професійної освіти* ефективна підготовка учнів до дорослого життя та усвідомленого вибору професії є неможливою.

Професійне просвітництво містить професійні інформацію, пропаганду та агітацію. Ці елементи також внутрішньо пов'язані між собою. Їхньою метою є повідомлення учням про більш масові професії, інформування про способи та умови оволодіння ними, пропаганда суспільної значущості тих професій, в яких сьогодні відчуває гостру потребу їхній економічний регіон.

Неправильне інформування призводить до моральних втрат. Якщо підліток отримує орієнтацію невідповідну його можливостям, то обере професію, від якої не буде отримувати задоволення.

Не менш важливим *компонентом профорієнтації* є розвиток інтересів та схильностей учнів, у т. ч. талановитих та обдарованих, у різних видах професійної діяльності. Воно складається з таких важливих елементів, як:

- формування та виховання професійних інтересів;

- виховання поваги до певної професії;
- любові до професійної діяльності;
- психологічної готовності до вибраної діяльності.

Метою професійної діагностики є вивчення особистості учня з метою профорієнтації. У процесі профдіагностики вивчають характерні особливості особистості: ціннісні орієнтири, інтереси, потреби, схильності, здібності, професійні наміри та спрямованість, риси характеру, темперамент і стан здоров'я. У ЗНЗ здійснюються окремі елементи попередньої психодіагностики в цілях профконсультації, а психодіагностика є складовою профконсультації.

Професійна консультація має на меті встановлення відповідності індивідуальних психологічних та особистісних особливостей специфічним вимогам певної професії.

Тому однією з важливих складових процесу реалізації профільного навчання є *психолого-педагогічний супровід процесу самовизначення* учнів. Психолого-педагогічний супровід розуміється як сприяння формуванню особистості, здатної прийняти самостійне та усвідомлене рішення про вибір життєвої професійної стратегії, через реалізацію особистісно орієнтованого підходу до навчання.

Система супроводу професійного самовизначення повинна бути спрямована на активізацію внутрішніх психологічних ресурсів особистості для того, щоб, долучаючись до професійної діяльності, людина повно могла реалізувати себе у професії.

Результатом психологічного супроводу професійного самовизначення учнів за С. Чистяковою є визначення трьох показників [15]:

- 1) *ціннісно-смісловий* (наявність мотивів вибору професії, позитивне ставлення до ситуації вибору,

активна позиція учня у здійсненні процесу прийняття рішення про вибір професії, наявність запасних варіантів професійного вибору);

2) *інформаційний* (повнота та диференційованість знань про світ професій, вміння працювати з джерелами інформації, інформованість про вимоги професії до індивідуальних характеристик людини);

3) *діяльнісно-практичний* (уміння ставити мету вибору професії та складати програму дій для її досягнення, самоаналіз наявних варіантів вибору професії, самоконтроль та корекція професійних планів, самоактуалізація потенційних можливостей, спрямованих на формування готовності до прийняття рішення про вибір професії) [15].

Також психолого-педагогічний супровід професійного самовизначення може реалізовуватися у формі *додавної освіти*, що буде ґрунтуватися на вільному та добровільному співробітництві учнів, їхніх батьків та вчителів, сприятиме встановленню взаєморозуміння та довіри між суб'єктами освітнього процесу, володіння значними можливостями:

- всебічного розвитку учнів за особистісно орієнтованими програмами з метою виявлення та розвитку індивідуальності;
- варіювання навчальними курсами, виходячи з інтересів учнів та побажань батьків;
- вільного вибору занять, що відповідають інтересам та прояву індивідуальності учня;
- концентрації уваги вчителя на індивідуальності дитини;
- включення в освітній процес батьків учнів з метою створення в родині середовища, що сприяє саморозвитку особистості.

Таким чином, цілеспрямована система засобів та варіативність форм організації психолого-педагогічного супроводу можуть сприяти розв'язанню проблем учнів у професійному самовизначенні.

Професійне самовизначення – це процес, що охоплює період професійної діяльності особистості: від виникнення професійних намірів до виходу з трудової діяльності.

Виникнення професійного самовизначення охоплює старший шкільний вік, але йому передують етапи:

1) *первинний вибір професії* (характерний для учнів молодшого шкільного віку): малодиференційовані уявлення про світ професій, ситуативне уявлення про внутрішні ресурси, що необхідні для певних професій, нестійкість професійних намірів;

2) *професійне самовизначення* (старший шкільний вік): виникнення та формування професійних намірів, первісне орієнтування у сферах професійної діяльності;

3) *професійне навчання*: здійснюється після отримання шкільної освіти для засвоєння обраної професії;

4) *професійна адаптація*: формування індивідуального стилю діяльності, переважання системи виробничих та соціальних відносин;

5) *самореалізація в праці*: виконання або невиконання очікувань, пов'язаних з професійною діяльністю.

Також, важливим моментом у профорієнтаційній діяльності з учнями є те, що нерідко проблема вибору професії в момент завершення шкільного утворення нібито не виникає перед учнями. Така ситуація зумовлена особливостями процесу професійного самовизначення. Цей процес проходить декілька стадій, що є прямим відображенням процесу формування самосвідомості особистості.

На *1-й стадії* (4–11 років) визначальним фактором професійної орієнтації дитини є його фантазії. Доцільним є заняття з розвитку уяви за допомогою малювання, ліплення, конструювання тощо. Необхідними є організація та проведення комплексних занять з формування особистості через світ фантазії.

На *2-й стадії* (11–14 років) важливим аспектом у професійній орієнтації дитини є її інтереси. Ця стадія пов'язана з реальними пробами власних можливостей, активною цілеспрямованою діяльністю у пізнанні навколишнього середовища та самопізнанні.

Самопізнання – це основа розвитку самосвідомості підлітка. Від наївного нерозуміння по відношенню до себе, підліток приходять до заглибленого самопізнання, що поєднується з більш визначеною, а іноді, різко коливаючою самооцінкою.

Складним є випадок, коли через певні сімейні традиції, очікування, варіантів щодо вибору майбутньої професії у дитини не існує. Зазвичай у таких випадках говорять: «У нас у родині всі юристи»; «Я не стала лікарем, хоча мріяла про це все життя, нехай дочка ним буде». Безумовно, традиції родини, ранні успіхи дитини в певній сфері – це вагомні аргументи у виборі конкретної професії. Однак це лише аргументи, що є більш вагомими, як такі, наскільки повно, активно підліток долучається до діяльності, поєднаної з майбутньою професією, що сприяє критичному оцінюванню його можливостей та домагань. Таким чином, факт, що підлітки та їхні батьки розуміють проблеми професійного самовизначення, є однією з передумов успішного її вирішення.

Розглядаючи *вікові етапи* становлення особистості, ми звертаємо увагу на провідний тип діяльності кожного віку. Так, наприклад, молодші учні долучаються до предметно-практичної пізнавальної діяльності, що реалізується у навчальному процесі. Провідною у профорієнтаційному розвитку підлітків стає суспільно корисна діяльність: *навчальна, трудова, продуктивна, спортивна* тощо. У старшому шкільному віці провідною діяльністю стає навчальна, що набуває для старшокласника певний характер: він спрямовує зусилля на ті види навчальної діяльності, що у майбутньому будуть пов'язані з його професійною діяльністю.

Таким чином, можна говорити про те, що психолого-педагогічний супровід професійного самовизначення потрібно починати з молодшого шкільного віку і продовжувати в підлітковому.

Один із важливих моментів у розвитку особистості підлітка – це формування самосвідомості, потреби пізнати себе, як особистість. У підлітка виникає потреба оцінювати власні можливості для того, щоб знайти місце в колективі. Спочатку в основі самосвідомості підлітка міститься судження про нього, інших дорослих, друзів. Підліток дивиться на себе очима оточуючих.

З віком учень самостійно аналізує та оцінює власну особистість, але оскільки він ще не може правильно аналізувати себе, то можуть виникати конфлікти між думкою про себе та реальним положенням у колективі.

На основі розвитку самовиховання, його положення в колективі виникає прагнення до самовиховання, свідомого та цілеспрямованого розвитку власних позитивних якостей, ліквідації недоліків. Однак порівняно невеликий життєвий досвід часто призводить до того, що самовиховання підлітка приймає наївні та дивакваті форми.

У підлітковому віці розвиваються вольові риси характеру: наполегливість у здобуванні цілі, вмінні долати перешкоди та труднощі. Недостатність волі підлітка відмічається в тому, що він не завжди проявляє волю у видах діяльності: проявляючи наполегливість в одному виді (наприклад, у спорті), він не бачить його в інших видах.

Якщо учень молодших класів рідко самостійно ставить перед собою задачі і цілі, що потребують волі для їх досягнення (це завдання виконують вчителі, батьки), то підліток частіше сам виконує цю роль і планує діяльність для її здійснення.

У зв'язку з особливостями фізичного розвитку необхідно відмітити притаманну для підліткового віку підвищену збудливість, що, разом з енергією та активністю за недостатньої витримки, часто призводить до небажаних вчинків, порушень дисципліни. Пустощі не є обов'язковим атрибутом цього віку. У добре організованих колективах картина поведінки підлітків дещо інша, тому що вони занадто рухливі, дієві, імпульсивні, шумливі.

Аналізуючи психологічні та особистісні якості підлітка, можна скласти психолого-педагогічний портрет учнів підліткового віку.

У цьому віці їм притаманні: теоретична свідомість; інтелектуальна зрілість, самостійність у вирішенні та виборі способу дій; оволодіння пізнавальними процесами, аргументація та доказ істинності переконань; критичність мислення, здатність до пізнання загальних законів природи та спілкуванню; науковий світогляд; творча активність; рефлексія; психічні стани; почуття власної гідності, соціальна зрілість; усвідомлення себе членом суспільства та критичне ставлення до себе; професійні інтереси; орієнтування; самовизначення; відкриття внутрішнього світу; усвідомлення індивідуальної цілісності та неповторності, потреба у пошуку сенсу життя; соціальні та моральні переконання; громадянський світогляд; моральне самовизначення та зрілість.

Процес професійного самовизначення підлітка є поетапним. Це визначає необхідність послідовності у педагогічній діяльності з учнями, важливість заволодіння вчителем комплексу психолого-педагогічних засобів для формування у підлітків досліджуваного феномену. Такий підхід сприяє методично цілеспрямованій організації психолого-педагогічного супроводу учнів у передпрофільній підготовці, тому що розкриває сутність процесу професійного самовизначення: визначає, до чого необхідно прагнути, як організувати діяльність та які педагогічні засоби необхідно використовувати при цьому.

Під психолого-педагогічним супроводом ми розуміємо превентивну та оперативну допомогу з розвитку та сприяння саморозвитку учня, що спрямована на розв'язання індивідуальних проблем, пов'язаних з просуванням у професійному самовизначенні. *Супроводити учня – надати йому в тій чи іншій формі допомогу (пряму, безпосередню або опосередковану; педагогічну, психологічну або соціальну; індивідуальну, групову або загальну).*

У процесі взаємодії вчителя та учня здійснюються:

- підтримка того, що наявне в учня та потенційно можливо знаходиться в зоні його найближчого розвитку;
- побудова умов, що сприяють переведенню того, що підтримується в діяльність учня;
- виявлення власних проблем та надання їм (через взаємодію з дорослим) розвивального характеру за допомогою перетворення проблеми у завдання діяльності.

Результатом процесу професійного самовизначення у шкільному віці є вибір майбутньої професії. Допомога учням передбачає необхідність спеціальної організації їхньої діяльності, що містить: отримання знань про себе (образ «Я»); світ професійної діяльності (аналіз професій та діяльності); співвіднесення знань про себе та про професійну діяльність (професійна проба). Ці компоненти є основними складовими процесу професійного самовизначення на етапі вибору професії.

Процес професійного самовизначення – тривалий процес, завершеність якого можна констатувати тоді, коли у людини сформується позитивне ставлення до себе, як до суб'єкта професійної діяльності. Тому вибір професії – це лише показник того, що процес професійного самовизначення переходить до нової фази розвитку.

На думку Є. Клімова існує 8 кутів ситуації вибору професії. Адже учень бере до уваги відомості не лише про особливості професій, але й іншу інформацію [5].

1) Позиція старших членів сім'ї.

Турбота батьків про майбутню професію дитини зрозуміла: вони відчувають відповідальність за те, як складається її життя. Часто батьки надають дитині повну свободу вибору, вимагаючи самостійності, відповідальності, ініціативи. Іноді батьки незгодні з вибором дитини, пропонуючи їй переглянути власні плани, зробити інший вибір, вважаючи його хибним.

Правильному вибору професії часто заважають установки батьків, які прагнуть, щоб діти компенсували їхні недоліки у майбутньому, у тій діяльності, де вони не змогли себе реалізувати як фахівці. Їм здається, що їхній син або дочка зможуть проявити себе краще. Спостереження показують, що в більшості випадків діти погоджуються з вибором батьків, розраховуючи на допомогу батьків при вступі до ВНЗ, а діти забувають, що працювати за цією спеціальністю доведеться їм, а не батькам.

2) **Позиція товаришів, друзів (однолітків).**

Дружба важлива для підлітків та старшокласників, тому її вплив на вибір професії цілком можливий. Увага і цікавість до власного професійного майбутнього і майбутнього однолітків у цей період зростає. Позиція мікрогрупи може стати вирішальною у професійному самовизначенні.

3) **Позиція вчителів, класного керівника.**

Кожен вчитель, спостерігаючи за поведінкою учня лише у навчальній діяльності, «проникає думкою за зовнішні прояви людини, діагностує щодо інтересів, схильностей, помислів, характеру, здібностей, підготовленості учня». Учителю володіє певною кількістю інформації, що невідома учню.

4) **Особисті професійні плани.**

У поведінці та житті людини відіграють важливу роль уявлення про найближче та віддалене майбутнє. Професійний план або образ, уявне представлення, його особливості залежать від складу розуму та характеру, досвіду людини. Він містить головну мету та цілі на майбутнє, способи та засоби їх досягнення.

5) **Здібності.**

Здібності, таланти учня необхідно розглядати не лише до навчання, але і до інших видів суспільно цінної активності, тому що здібності є основою майбутньої професійної придатності.

6) **Рівень домагань на суспільне визнання.**

Реалістичність домагань підлітків та старшокласників – перший етап професійної підготовки.

7) **Інформованість.**

Інформованість – важлива, неспотворена інформація – важливий фактор вибору професії.

8) **Схильності.**

Схильності проявляються та формуються в діяльності. Людина може змінювати захоплення і напрями. Для підлітка – це важливо, оскільки допрофесійне захоплення – це шлях у майбутнє.

Незважаючи на те, що підліток може орієнтуватися у світі професій, відсутність суб'єктивних розбіжностей між оцінками значущості та надійності інформації про сферу діяльності з її цінністю може призвести до того, що учень може помилитися у виборі професії. Визначені складності пов'язані з труднощами самооцінки, самосприйняття підлітком власних особливостей. Складним для нього виявляється правильне усвідомлення власних інтересів та схильностей, що на суб'єктивному рівні пов'язано з позитивними переживаннями.

Під час здійснення профорієнтаційної діяльності необхідно пам'ятати, що прийнято розрізняти *інтереси* та *схильності*. Ці явища не є тотожними, хоча між ними існує взаємозв'язок. Інтерес може стати джерелом формування різних нахилів. Наприклад, багато людей люблять музику, цікавляться нею. Однак, одні схильні до виконавської діяльності, інші – до мистецтвознавчої, треті – до педагогічної. Потрібно зауважити, що виконавці не завжди бувають гарними вчителями. Так, фізик-теоретик, фізик-експериментатор, викладач фізики – усі вони, безсумнівно, цікавляться фізикою, але їхня діяльність та схильності різні.

Таким чином, допомагаючи усвідомити підлітку сферу його інтересів, необхідно звертати увагу на діяльність, що у рамках виявленого інтересу краще дається підлітку.

Інтереси можуть бути динамічними та мінливими. У ході формування особистості вони можуть розвиватися, поглиблюватися, збагачуватися, як і підмінюватися іншими. Схильності є більш стабільним утворенням, вони відображають здатності людини.

Батьки та вчителі намагаються допомогти підлітку усвідомити себе. Для цього вони використовують різні способи: пропонують підліткам ознайомитися зі спеціальною літературою, статтями у журналах з описом особливостей особистості людини; характеризують особистість підлітка, фіксують увагу підлітка на певних проявах індивідуальності; консультують дитину у психолога.

Природно, що усвідомлення особливостей власної особистості викликає у підлітка утруднення. Складнощі самосприйняття збільшуються для підлітків відсутністю повноцінного понятійного апарату, необхідного для самопізнання, що відрізняється від повсякденної свідомості. Це засвідчує необхідність поглибленого ознайомлення підлітків з основними поняттями, що застосовуються в літературі з питань вибору професії, тому що інтуїтивне засвоєння підлітками змісту викликає непорозуміннями за наступного застосування. Тут важлива роль спецкурсів з психології для підлітків та юнаків, тренінгів та тренінгових занять з профорієнтації.

Зібрана учнем різноманітна інформація про аспекти трудової діяльності дозволяє виявити, краще усвідомити особливості професії в тому чи іншому конкретному випадку. Природно, що вибір професії, виявлення її особливостей, відповідність внутрішньому бажанню – складний і тривалий процес. При цьому типові помилки можуть бути пов'язані з недостатнім рівнем критичності підлітка. Низький рівень критичності (якщо він спостерігається за підлітком) не дозволяє йому повно виявити та дати об'єктивну характеристику власного ставлення. На цьому тлі бачення проблеми спрощується, а до варіантів можливих рішень висувуються поверхневі вимоги.

Таким чином, під час побудови планів щодо отримання професійного утворення необхідно орієнтувати підлітків на поглиблений аналіз реальної ситуації, формувати в них реалістичні очікування щодо

можливості задоволення важливих потреб молоді людини на різних етапах професійного становлення. Соціологи виявили, що у дівчат у цілому більше ідеалізоване, аніж у юнаків, уявлення про сферу професійної діяльності. Зміна демографічного статусу помітно змінює оцінювання багатьох професій. Профілактика складається зі формування правильних уявлень про професію на ранніх етапах її вибору.

Використані літературні джерела

1. Сазонов А. Д., Калугін Н. І., Меньщиков А. П. та ін Професійна орієнтація молоді [Текст] / А. Д. Сазонов, Н. І. Калугін, А. П. Меньщиков та ін. – М.: Вища школа, 1989. – 272 с.
2. Белянина О. А. До питання психологічної підтримки юних людей в їх професійному самовизначенні [Текст] / О. А. Белянина // Психологічний супровід особистості в процесі її професійного самовизначення. – Пенза: Приволзький Будинок знань, 2008. – С.73–76.
3. Битянова М. Р. Організація психологічної роботи в школі [Текст] / М. Р. Битянова. – М.: Досконалість, 1997. – 298 с. (Практична психологія в освіті).
4. Клімов А. Е. Психологія професійного самовизначення [Текст] / Е. А. Клімов. – Ростов-на-Дону. Видавництво «Фенікс», 1996. – 512 с.
5. Клімов О. О. Психолого-педагогічні проблеми професійної консультації [Текст] / Е. А. Клімов // Нове у житті, науці, техніці. – М.: Знання, 1983. – 96 с. – (Серія: «Педагогіка і психологія»; – № 2).
6. Мотивація вибору професії. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://click01.begun.ru>
7. Авдєєва М. М. Проблеми психодіагностики дітей / М. М. Авдєєва. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.courier.com.ru>
8. Пряжников Н. С. Методи активізації професійного та особистісного самовизначення [Текст] / Н. С. Пряжников. – М.: НПО «МОДЕК», 2002. – 392 с.
9. Пряжников Н. С. Профорієнтація в школі і коледжі: ігри, вправи, опитувальники (8–11 класи) [Текст] / Н. С. Пряжников. – М.: ВАКО, 2006. – 288 с. – (Педагогіка. Психологія. Управління).
10. Резапкіна Г. В. Я і моя професія [Текст] / Г. В. Резапкіна. – М., Генезис 2000.
11. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапію. Становлення чловека. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. – 480 с.
12. Словник з профорієнтації та психологічної підтримки. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vocabulary.ru>
13. Словник практичного психолога [Текст] / Упоряд. С. Ю. Головін. – Мінськ: Харвест, – М.: ТОВ «Видавництво АСТ», 2003. – 800 с.
14. Сучасний психологічний словник [Текст] / за ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зінченко. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 490, [6] с. – (Науковий бестселер).
15. Чистякова С. М., Журкіна А. Я. Професійне самовизначення і професійна кар'єра молоді [Текст] / С. М. Чистякова, А. Я. Журкіна. – М., 2005.

